

אבי עני ליה, ל"אמן" שאחר ברכת "בונה ירושלים", בקלא, כי היכי דלשמעו פועלים שנגמרה ברכת המזון, שהרי אין עונים "אמן" אלא אחר כל הברכות, וליקומו ללכת לעבודתן, ולא היה איכפת לו שיפסידו ברכת "הטוב והמטיב", כיון דהטוב והמטיב לאו דאורייתא, וכשתקנוה חכמים לא התירו לפועלים לבטל ממלאכתן לצורכה.⁽⁴⁰⁾

ואילו רב אשי עני ליה בלחישא, כדי שלא

ישמעו ויבינו שנגמרו הברכות, כי היכי דלא נזלזלו בכרכת "הטוב והמטיב".⁽⁴¹⁾

רבי זירא חלש, חלה. על לגביה, בא לבקרו, רבי אבהו. קביל עליה, קיבל עליו רבי אבהו: אי מתפח [אם יבריא] קטינא חריך שקי [כך היה כינויו של רבי זירא⁽⁴¹⁾], עבידנא יומא טבא לרבנן!

אתפח רבי זירא, עבד רבי אבהו פעודתא

ברכת "בונה ירושלים" בברכת המזון נחשב "משובח", וביאר המג"א [רטו ב] שענייתו באה להבדיל בין שלשת הברכות הראשונות שהן מדאורייתא, לברכה שלישית שהיא מדרבנן.

אך רש"י [ד"ה הא בבונה] נקט שגם העונה אחר ברכות ק"ש שחרית וערבית הרי זה משובח.

ודעת הרמב"ם [ברכות א טזיח] שאינו עונה אמן על ברכת עצמו, אלא אם ברך לפחות שתי ברכות סמוכות, ורק העונה אחר ברכותיו בק"ש של ערבית נחשב משובח, אבל בק"ש של שחרית הוא מגונה, וביאר רבינו יונה שבערבית יש שתי ברכות ללא הפסק, ואילו בשחרית הק"ש מפסקת, ואינו עונה אלא על ברכה אחת, והמאירי כתב שבשחרית לא יפסיק כי צריך לסמוך גאולה לתפלה.

והראב"ד [שם] והרא"ה כתבו שבין הברכות אינו עונה משום הפסק, אך במקום שאין חשש הפסק, עונה אפילו אחר ברכה אחת, כגון אחר ברכה אחרונה על הפירות.

וכתב הב"י שנהגו לענות אחר "ישתבח" ו"יהללך" בהלל, וביאר המג"א דהיינו משום שנחשבות כסמוכות כי אינו יכול להפסיק ביניהם לברכה שלפניהם, ואינם כברכת הפירות שיכול להפסיק בדיבור בין ברכה ראשונה לאחרונה.

ובמג"א [נא ב] דייק מלשון השו"ע שגם אם סיים ברכה יחד עם חברו, אינו עונה אמן, [ובאגרות משה ח"ה ט נקט שה"ה אם סיים תכ"ד לחברו], אך כתב שבברכות "ישתבח" ו"יהללך" שנחלקו בהם אם עונה בהם אחר עצמו, כשסיים יחד עם הש"ץ יענה אחריו.

40. הפרישה [קצא] תמה ממה נפשך, אם אביי אכל עמהם, הרי אין צריכים להפסיק, וכדלעיל [טז א] שאם בעל הבית עמהם מברכין ד' ברכות, ואילו לא היה עמהם הרי אמרו [שם] שמברכין רק ב' ברכות, ודחק שמדובר באופן שארע ואמרו ג' ברכות.

41. כתב הרמ"א [קפח ב] שרק כשמברך לברו עונה אמן זה בלחש, אבל כשמזמנין, עונים אחריו אמן כמו על שלשת הברכות הראשונות, וגם המברך עונה בקול כי כיון שכלם עונים עמו, אינו ניכר כל כך. והב"ח כתב שהחשש שיזלזלו היה רק בזמן הגמרא שלא היו הפועלים אומרים הטוב והמטיב, וכיון שיפסיקו יבואו אחרים לזלזל בה, אך כיום שגם הפועלים מברכים אותה [קצא ב] אין לחוש לזלזול, ויכול לאומרו בקול.

1. נקרא "קטינא" מפני שהיה נמוך, ו"חריך שקי" מפני מעשה שהיה, שהיה נכנס לתנור

לכולהו רבנן.

כי מטא למשרי, כאשר בא לפתוח בסעודה, אמר ליה רבי אבהו לרבי זירא: לישרי לן מר! יבצע נא את הלחם לפני המסובים, ויוציא נא את כולם בברכת המוציא.

אמר ליה רבי זירא: וכי לא סבר לה מר להא דרבי יוחנן, דאמר, בעל הבית בוצע, (2) והוא זה שמוציא את המסובים בברכתו.

קיבל רבי אבהו את טענת רבי זירא, ושרא להו, וכירך על הלחם, והוציא את המסובים בברכת המוציא.

כי מטא לברוכי ברכת המזון, אמר ליה רבי

אבהו לרבי זירא: נכריך לן מר!

אמר ליה: וכי לא סבר לה מר להא דרב הונא דמן בבל, דאמר, בוצע מברך? וכיון שאתה בצעת בתחילה למסובים, עליך גם לברך ברכת המזון.

ומבררת הגמרא: ואיהו, רבי אבהו, שאמר לרבי זירא לברך אף שהוא עצמו בצע תחילה, כמאן סבירא ליה? — כי הא דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: בעל הבית בוצע ומוציא את המסובים בברכת המוציא, (3) ואורח מברך ברכת המזון.

והטעם לחלוקה זו: בעל הבית בוצע, כדי שיבצע בעין יפה, כי הלחם שלו, ואילו

מוסק ובודק עצמו אם תשלוט בו אש הגהנום, עד שפעם אחת נתנו בו חכמים עיניהם ונחרכו שוקיו [ע"פ ב"מ פה א]. וכתב החיד"א בפתח עינים, שהזכירו בכינוי זה, כדי להזכיר זכויותיו ולעורר עליו מליצי יושר לרפאותו, והוסיף [במדבר קדמות צ י] שלא יפרט זכויותיו, כדי שלא יפשפשו בהם, אלא יאמרם ברמז, ולכן נקט כינויו.

2. בעל הטורים [בראשית יח ה] מצא לכך רמז במה שאמר אברהם לאורחיו "ואקחה פת לחם", ולא אמר להם "קחו" כי בעה"ב בוצע. ושלא כתוס' [ד"ה לא] שאם אין בעה"ב מיסב עמהם הגדול שבמסובים בוצע ומברך, שהרי אברהם לא היסב עמהם שנאמר "והוא עומד עליהם" ופירש הרוקח "מכאן שלא אכל". וראה הערה הבאה.

3. תוס' הרא"ש והרשב"א תמהו, אם סבר כרבי יוחנן שבעה"ב בוצע, למה בתחילה כיבד בכך את רבי זירא. ותירצו, שכיון שכל הסעודה

נערכה לכבוד רבי זירא היה רבי אבהו מחשיבו כבעה"ב [אך רבי זירא אמר לו שדוקא בעה"ב ממש בוצע, ולכן אברהם בצע אף שהסעודה היתה רק לאורחיו].

ובתוס' ר"י החסיד כתב, שבעה"ב יכול לכבד אורח גדול ממנו, ורבי אבהו סבר שרבי זירא גדול ממנו [ראה מהרש"א ומג"א קסז לב]. ובספר המכתם כתב שבעה"ב יכול לכבד אחר אפילו קטן ממנו, ונחלקו אם בעה"ב בוצע כי כבודהו במקום גדול, אך כשאינו בוצע חוזר הכבוד לגדול, או שבעה"ב בוצע מפני בעלותו, ויכול לתת לכל אדם לבצוע.

והמרדכי כתב שבעה"ב בוצע אפילו כשהאורח כהן, ובשלטי גבורים כתב שלכן בצע רבי אבהו אף שרבי זירא היה כהן, [ושמא בכך דנו, אם כהן קודם לבעה"ב] וראה הערה הבאה. והגרא"מ הורביץ כתב שרבי זירא בא מבבל, ורצה רבי אבהו לכבדו, ודחה דברי רבי יוחנן מפני רב הונא שהיה בבבל, וכיון שאמר "בוצע מברך" רצה שיבצע תחילה, ואמר לו רבי זירא שהלכה כרבי יוחנן בכציעה, והבין רבי אבהו

האורח אין דרכו לקחת ולחלק לאחרים פרוסה גדולה משל בעל הבית, (4) ואורח מברך, כדי שיברך את בעל הבית. (5)

מאי מברך? —

”יהי רצון שלא יבוש בעל הבית בעולם

הזה, ולא יכלם לעולם הבא”.

ורבי מוסיף בה עוד דברים (6): ”ויצלה מאד בכל נכסיו, ויהיו נכסיו ונכסיו [בקרקות] מוצלחים וקרובים לעיר, שיוכל לראותן תמיד ולהשיג על צרכיהם, ואל ישלש שטן לא במעשי ידיו ולא במעשי ידיו, ואל

שהלכה כרבי יוחנן בכל מימרא זו, ולכן כבדו בסוף לברך, אך רבי זירא אמר לו שבברכה הלכה כרב הונא.

4. לטעמו של רבי יוחנן בשם רשב”י נמצא שבעה”ב בוצע לטובת האורחים [ולטעם זה אין בעה”ב יכול לכבד את האורח לבצוע], אך רב הונא אמר ש”הבוצע מברך” והוא מדיני כבודו של בעה”ב [ויכול לכבד אחר]. ויתכן שזו היתה טענת רבי אבהו לרבי זירא, שלדעת רבי יוחנן אין בעה”ב יכול לכבד אורח לבצוע [ועל כך תמהו הראשונים שהרי רבי אבהו סבר כרבי יוחנן, והוכיחו מכך שהחשיב את רבי אבהו כבעה”ב], וכשרצה לכבדו בברכה אמר לו שלשיטתו שסובר כרב הונא, כיון שבצע צריך גם לברך.

וראה בשו”ע ומ”ב [קסז יד] שהאחרונים נחלקו אם בעה”ב יכול לכבד לגדול, אך לכו”ע הגדול יכול לכבד כהן, והיינו משום שהגדול בוצע מפני כבודו, ויכול למחול עליו לכבוד הכהן, אך בעה”ב בוצע לטובת האורחים, ועל כך אין בידו למחול, ואילו הסוברים שיכול למחול, נקטו כי הטעם ”שיבצע בעין יפה” ניתן רק כדי להקדים את כבודו לכבוד הגדול, אך יכול לכבדו.

והגר”א ביאר להיפך, שרבי זירא נמנע מלבצוע כי שמע הלכה פסוקה שבעה”ב בוצע, והגמרא מבארת שרבי אבהו כבדו, כי ידע שהטעם הוא כדי שהבעה”ב יבצע בעין יפה, אך כיון שאינו מחויב לבצוע בעין יפה, יכול לתת

לאורח לבצוע.

5. כיון שמעיקר הדין רק המזמן מברך ומוציא את כלם, נמצא שאם האורח יברך יוכל להוסיף ברכה לבעה”ב בברכת המזון [אך אם בעה”ב יברך לא יוכל להוסיף ברכה לעצמו], וראה להלן [נה א] שטעם זה אסור לאורח לטוב לזמן, אך בזמנינו שכל אחד מברך לעצמו, וכל אורח צריך לומר ברכת בעה”ב, אין האורח חייב לזמן [אלהו רבה רא ד, ע”פ שעה”צ רא יד וקף החיים אות כו].

והגר”ש אלישיב העלה מכך שהמסובים צריכים לשמוע מהמזמן גם את ”הרחמן”. ויתכן שהטעם לכך כדברי האבן האזל [ברכות ב ז] שברכת האורח אינה ברכה בפני עצמה אלא היא המשך ברכת הטוב והמטיב, ולכן צריך לאמרה מיד אחר ”אל יחסרנו” ולא יענה אחריו אמן ולא יאמר שאר ”הרחמן” קודם כדי שלא להפסיק, ודייק כן מלשון הרמב”ם ”כשמברך האורח אצל בעה”ב מוסיף בה [בהטוב והמטיב] ברכה לבעה”ב”.

אך הטור [קפט] כתב שהמקור לומר ”הרחמן” - ולא לחשוש להפסק בין ברהמ”ז לברכת הגפן של המזמן - נלמד מברכת האורח, ומשמע שזה וזה אינם מהברכה.

6. ביאר הגר”ש אלישיב שרבי הוצרך לתוספת ברכה לפי שהיה בעל נכסים רבים [כמובא בסוף כתובות], וכמו שכתב הרמב”ם [שם] שכל אורח מוסיף דברים לפי מה שרואה אצל בעה”ב.

יזדקק לא לפניו ולא לפנינו שום דבר הרהור
הטא ועבירה ועון מעתה ועד עולם".

עד היכן נחשבת "ברכת הזמון" שנאמרת רק
בשלשה מסובים ומעלה, ולא ביחיד או
שנים? —

רב נחמן אמר, עד "נברך", דהיינו עד סוף
עניית המזמן "ברוך שאכלנו". ומשם ואילך
מתחילה "ברכת המזון".

ורב ששת אמר, עד סוף ברכת "הזן", ויחיד
או שנים אינם מתחילים אלא מ"נודה לך".⁽⁷⁾

דנה הגמרא: נימא מחלוקת זו כמחלוקת
תנאי:

דתני חדא, ברכת המזון יש בה לפעמים
שנים ולפעמים שלשה ברכות.

ותניא אידך, יש בה שלשה וארבעה ברכות.

סברוה בני הישיבה לבאר את מחלוקת

הברייתות כך: דכולי עלמא ברכת "הטוב
והמטיב" לאו דאורייתא היא, ושתי
הברייתות לא חישובו אותה, ואם כן, מאי
לאו, בהא קמיפלגי, מאן דאמר "שתיים
ושלש" קסבר כרב ששת, שברכת הזמון עד
סוף ברכת "הזן", ונמצא שבמקום זימון יש
שלש ברכות [הזן, הארץ, בונה ירושלים],
ובלא זימון יש רק שתיים, ואילו מאן דאמר
"שלש וארבע" קסבר כרב נחמן שברכת
הזימון היא עד "נברך", ובלא זימון יש שלש
ברכות [כולל "הזן"] ועם זימון נוספת ברכה
רביעית שהיא ברכת הזימון עצמה. ונמצא
שרב ששת ורב נחמן נחלקו במחלוקת
התנאים ששנו ברייתות אלו. דוחה הגמרא:
לא בכך נחלקו התנאים, אלא רב נחמן
מתרין לטעמיה מבאר כמה נחלקו לפי דרכו,
וגם רב ששת מתרין לטעמיה:⁽⁸⁾

רב נחמן מתרין לטעמיה כך: דכולי עלמא
ברכת הזימון רק עד סוף "נברך", מאן דאמר
שבברכת המזון יש "שלש וארבע ברכות"
שפיר, כי בלא זימון יש שלש ברכות [כולל
"הזן"] ועם זימון נוספת ברכה רביעית שהיא

7. ע"פ רש"י [ד"ה ברכת, ובע"ב ד"ה למקום],
ותמהו תוס' [ד"ה עד] איך יפטר יחיד מברכת
"הזן" שהיא מדאורייתא, ולכן פירשו שנידון זה
נסוב על האמור לעיל [מה ב] שאחד מפסיק
לשנים, ונחלקו אם די שאותו אחד יפסיק רק
לברכת הזימון, או ש"נברך" בפני עצמה אינה
ברכה, ורק אם שמע עד סוף "הזן", נחשב
שהשתתף בברכת הזימון.

וגם הרי"ף והרשב"א נקטו שהנדון באחד
העונה לשנים, אך ביארו שמדובר באחד
משלשה שרוצה לצאת ואינו רשאי להחלק, או
באחד שיצא לשוק וקורין לו לענות עמהם,

והנדון עד היכן צריך לשמוע עמהם כדי לצאת
ידי חובת זימון.

וביאר המ"ב [ר סק"ח] כי אף ש"הזן" היא
ברכה בפני עצמה, שהרי יחיד אומר אותה, בכל
זאת היא חלק מהזימון, כי "נברך" אין בה שם
ומלכות, אלא נסובה על מה שמברך המזמן
אחריה "הזן", ויתכן שכוונתו שעצם הזימון הוא
בברכת "הזן" ברוב עם ו"נברך" הוא כהקדמה
לה וכעין ברכת המצות.

8. ביאור הסוגיא כפירוש רש"י, אך להרי"ף
ותוס' הברייתות עוסקות במסובין שאינם יודעים

ברכת הזימון עצמה, ואילו מאן דאמר שיש בברכת המזון רק "שתים ושלש ברכות" אמר לך, הכא בברייתא בברכת המזון של פועלים עסקינן, דאמר מר [לעיל טז א] שפועל שאכל ומברך ברכת המזון באמצע מלאכתו, פותח ב"הזן" וכולל ברכת "בונה ירושלים" בברכת הארץ, כי הם ברכות דומות, ונמצא שפועל מברך רק שתי ברכות.

רב ששת מתרין לטעמיה כך: דכולי עלמא ברכת הזימון נמשכת עד סוף ברכת "הזן", מאן דאמר שבברכת המזון יש רק "שתים ושלש ברכות" שפיר, כי במקום זימון יש שלש ברכות [הזן, הארץ, בונה ירושלים].

ובלא זימון יש רק שתיים, ואילו מאן דאמר שבברכת המזון יש "שלש וארבע ברכות" קסבר שברכת "הטוב והמטיב" דאורייתא היא.⁽⁹⁾

אמר רב יוסף: תדע [ראיה] דברכת "הטוב והמטיב" לאו דאורייתא, שהרי פועלים עוקרים אותה, כי חכמים לא חייבום לאומרה בברכת המזון בשעת מלאכתם. אך אם היתה מן התורה, היו חייבים לאומרה.⁽¹⁰⁾

אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: תדע ד"הטוב והמטיב" לאו

לברך את כל ברהמ"ז, ויוצאים בשמיעה מחבריהם. [ודייק המג"א [קצד ג] כי מי שאינו יודע את כל ברהמ"ז, אינו מברך כלום, וראה הערה 16]. ונחלקו לכמה אנשים אפשר לחלק את ברהמ"ז, כי היות ואי אפשר לחלק ברכה לחצאין, אין להם צירוף אלא אם כל אחד יודע לפחות ברכה אחת. [וראה שו"ת רע"א ז חזו"א ל ב וקה"י יא, שהשומע חצי ברכה יכול להשלימה בעצמו, ורק אינו יכול לשמעה משני אנשים לחצאין].

וסברה הגמרא שלמאן דאמר שברכת הזימון עד "נברך", אפשר לחלק לארבעה אנשים [נברך, הזן, הארץ, ירושלים], ולמאן דאמר שהיא עד "הזן" אין לחלק ליותר משלשה [כי אי אפשר לחלק בין נברך להזן, משום שלדעתו "נברך" אינה ברכה]. ודחתה, שאף אם הזימון עד "נברך", בפועלים לא נותרו אלא שתי ברכות, ומאידך, אף אם הזימון עד "הזן" יתכן שיש לחלק עוד שלש ברכות, למאן דאמר שהטוב והמטיב דאורייתא [ולביאורם גורסים "שנים ושלשה" או "שלשה וארבעה" כי מדובר על מספר האנשים המברכים, ולא על הברכות].

9. וראה בדרכי משה [קצג ג] שלרב ששת צריך לצאת ידי ברכת המזון בשמיעה מהמזמן, ורק במקום הצורך יוצא בשמיעה עד "הזן" בלבד, והיינו כנ"ל, שזימון הוא כשמברכים ברוב עם, וצריך שיברכו יחד לפחות עד "הזן", אך "נברך" בלבד אינו זימון. [ויתכן שאחר שברכו יחד עד הזן, מצטרפים אח"כ אף אם כל אחד ממשיך בפני עצמו]. ואכן גם השו"ע שפסק [ר ב] כרב נחמן שאינו צריך להפסיק אלא עד סוף "נברך", כתב [קפג ז] שראוי לכל אחד לומר כל ברהמ"ז בלחש עם המזמן, שמא יפנה לבו באמצע הברכה. והיינו שלכולי עלמא הזימון הוא הברכה ברוב עם, ורק נחלקו אם הצירוף בפועל באומרם יחד, נצרך רק בעצם ברכת "הזן" או די בצירוף ב"נברך".

10. הרשב"א תמה, הרי בונה ירושלים היא מהתורה ובכל זאת עוקרים אותה הפועלים. וביאר שאינה נעקרת כי נכללת בברכת הארץ, וראה לחם משנה [ברכות ב ב]. והגרעק"א תמה מכאן על תוס' לעיל [טז

דאורייתא, שהרי פותח בה ב"ברוך אתה ה'" ואין חותם בה ב"ברוך".

שפותח בהן ב"ברוך" ואין חותם ב"ברוך", כגון ברכת הפירות והמצוות, שמודה בהן לה', ולכן הן ברכות קצרות, (12) ויש מהן מ-ב שחותם בהן ב"ברוך" ואין פותח ב"ברוך", כגון ברכה הסמוכה לחברתה, שסומך על "ברוך" שפתח בו את הברכה שקדמה לה (13).

ומכאן הוכיח רב, (14) כיון שבברכת "הטוב והמטיב" פותח ב"ברוך" ואין חותם ב"ברוך", מכלל זה אתה למד דברכה בפני עצמה היא, (15) ואינה מכלל ברכת המזון

והראיה מכך שאינה דאורייתא, היא משום שכל ברכה דאורייתא פותחת ב"ברוך", כדנניא: כל הברכות כולן פותח בהן ב"ברוך אתה ה'", וחותם בהן ב"ברוך", הוין מברכת הפירות הנאמרת לפני אכילתן, וברכת המצות הנאמרת לפני עשייתן, וברכה הסמוכה לחברתה, (11) וברכה אחרונה שבקריאת שמע, שבברכות אלו יש מהן

14. כך ביאר הריטב"א, והיינו שתיבות "והטוב והמטיב" פותח בה וכו' הם ביאור ראית רב מהברייתא.

אולם בפסחים [קד ב] הובאה רק הברייתא, ובסופה שנינו תיבות אלו, ומשמע שהראיה מתחילה בתיבת "מכלל" וכו'. וכבר כתב הגר"א למחוק תיבות אלו שם.

15. רש"י ותוס' ביארו שפותחת ב"ברוך", כי אף שהיא אחר ברכה דאורייתא, אינה נחשבת כברכה הסמוכה לחברתה, כיון שלא נתקנה על המזון, אלא היא נתקנה בפני עצמה על שניתנו הרוגי ביתר לקבורה [ראה מהרש"א].

ומוכח שאין די בעצם הסמיכות לברכה שלפניה, אלא צריך שתהא מאותו ענין, וכיון שהטוב והמטיב אינה מענין ברהמ"ז, אף שתקנו לאומרה סמוך לה, פותחת בברוך בפני עצמה, וכן מבואר מדברי רש"י כתובות [שם] וראה פרישה [קי ח].

אך הריטב"א ומאירי כתבו שהיה ראוי שלא לפותח בברוך, כי היא סמוכה לחברתה, אך עשו בה היכר, שהיא מדרבנן ואינה כשאר הברכות שהן מדאורייתא.

ורש"י להלן [מט א ד"ה ומ"ד] כתב שפותחת בברוך משום שכולה ענין הודאה,

[א] שכתבו שחכמים עקרו בונה ירושלים אף שהיא מן התורה, כי הפועלים טרודים במלאכת בעה"ב. ובזכרון שמואל [כא] תירץ ש"בונה ירושלים" לא נעקרה אלא תקנו לכולה בברכת הארץ, כי הם ברכות דומות, ואילו ראית רב יוסף היא מ"הטוב והמטיב" שנעקרת לגמרי, ובהכרח אינה מהתורה.

11. דעת תוס' [ד"ה כל] ורבינו יונה והרא"ש שברכות קצרות פותחות בברוך אפילו אם הן סמוכות לחברתן.

אולם רש"י [כתובות ח א ד"ה שמח] והרמב"ם [תפלה ז] נקטו שגם ברכות קצרות הסמוכות לחברתן אין פותחות בברוך, אלא אם הן ענין חדש [כגון בברכת נשואין שצריך להזכיר ב' יצירות, ראה הערה 13].

12. פסחים [קה א], והיינו שרק בברכות שמוסיף בהן תפלה או הזכרת המאורע צריך לחתום בשם, אך בברכות אלו שרק מודה על חלקו, אינו צריך לומר שוב בסופן "ברוך אתה ה'".

13. רש"י [ד"ה ויש] וכן משמע מדברי הרמב"ם [ראה כס"מ ברכות פ"א ה"ה]. אך בתוס' רא"ש כתב שסומך על "ברוך" שחתם בו את הברכה הקודמת, וראה להלן [מט הערה 23].